

MIRACOLUL

Andrei Cornea s-a născut în 1952. Licență în istoria și teoria artei la Academia de Arte Frumoase (1976). Licență în filologie clasică la Universitatea din București (1980). Doctorat în filologie clasică la Universitatea din București (1994). Muzeograf la Muzeul Național de Artă (1976–1987). Cercetător la Institutul de Istorie a Artei (1987–1990), iar între 1990 și 2006, la Institutul de Studii Orientale „Sergiu Al-George”. În prezent, profesor la Universitatea din București.

Scrieri: *De la portulan la vederea turistică* (Sport-Turism, 1977); *Primitivii picturii românești moderne* (Meridiane, 1980); *Forme artistice și mentalități culturale în epoca romano-bizantină* (Meridiane, 1988); *Scriere și oralitate în cultura antică* (Cartea Românească, 1988; reed. Humanitas, 2006); *Penumbra* (Cartea Românească, 1991; reed. Polirom, 1998); *Platon. Filozofie și cenzură* (Humanitas, 1995); *Mașina de fabricat fantasmă* (Clavis, 1995); *Turnirul khazar* (Nemira, 1997; reed. Polirom, 2003); *Cuvintelnice fără frontiere* (Polirom, 2002; Humanitas, 2013); *De la Școala din Atena la Școala de la Păltiniș* (Humanitas, 2004); *Când Socrate nu are dreptate* (Humanitas, 2000; trad. fr. Les Presses de l'Université Laval, Canada); *Noul, o veche poveste* (Humanitas, 2008); *Povești impertinente și apocrife* (Humanitas, 2009); *O istorie a neființei în filozofia greacă* (Humanitas, 2010); *Realitatea și umbra* (Humanitas, 2013). Traduceri: Platon (*Republica*, *Philebos*, *Theaitetos*), Aristotel (*Metafizica*, *Despre generare și nimicire*), Plotin (*Opere I–III*).

ANDREI CORNEA

MIRACOLUL

DESPRE NEVEROSIMILA FĂPTURĂ
A LIBERTĂȚII

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Vlad Russo
Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Patricia Rădulescu
DTP: Andreea Dobreci, Dan Dulgheru

Tipărit la Tipo Lidana – Suceava

© HUMANITAS, 2014

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
CORNEA, ANDREI

Miracolul: Despre neverosimila făptură a libertății /
Andrei Cornea. – București: Humanitas, 2014
ISBN 978-973-50-4450-3
821.135.1-4

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372 743 382 / 0723 684 194

Această carte se întemeiază pe conceptul de determinism
științific, din care rezultă... că nu există miracole
sau excepții de la legile naturii.
(Stephen Hawking, Leonard Mlodinow,
Marele plan)

De unde vine această putere liberă la viețuitoare,
De unde această putere, întreb, ostilă necesității,
Prin care mergem încotro ne duce pe fiecare voința,
Și de asemenea ne abatem mișcările,
Nici în loc, nici în timp hotărâte,
Ci unde mintea însăși ne-a condus?
(Lucrețiu, *Despre natura lucrurilor*, II, 256–261)

Preliminarii

În vara anului 2012, am crezut că ne cade cerul în cap. În numai patru zile (3–6 iulie), Puterea – constituită în urma unor manevre obscure prin cumpărarea de parlamentari din partidul care guvernase până în urmă cu două luni – reușea să destituie abuziv, împotriva regulamentului, doi președinți de Camere, un Avocat al Poporului și, în final, să-l suspende pe președintele ales al republicii, nu înainte de a emite ordonanțe de urgență neconstituționale (așa cum s-a dovedit ulterior), pentru a avea, chipurile, o bază legală pentru toate aceste acțiuni. Scopul ultim era preluarea completă a justiției și salvarea de procese penale și de închisoare a mai multor politicieni și afaceriști corupți susținuți de politicieni. Până la urmă, acest asalt parlamentar-executiv asupra temeliilor statului de drept și în general asupra legii a dat greș. Acțiunea combinată a puterilor occidentale, dar și rezistența câtorva oameni și, parțial, a instituțiilor statului de drept – Curtea Constituțională, Consiliul Suprem al Magistraturii, Parchetul General, Direcția Națională Anticorupție, precum și refuzul unui ministru de Interne – refuz plătit cu propria funcție – de a executa ordine ilegale au dejucat planurile puciștilor parlamentari. Happy-end? Deloc, din păcate numai un antract! Noi reprize sunt în curs, de altminteri, chiar în timp ce scriu și, pesemne, vor urma și altele...

În acea vară s-au scurs săptămâni întregi în care am asistat la ceea ce credeam că nu se mai poate întâmpla într-o țară din UE și NATO, în secolul XXI: am văzut cum se proferau din partea celor mai importanți responsabili politici, inclusiv din partea președintelui interimar, amenințări și somații la adresa Curții Constituționale, a procurorilor și a justiției în general, cum se pronunța de către prim-ministru o nesfârșită suită de minciuni, am văzut o campanie mediatică de vilificare a președintelui suspendat și a partizanilor săi, a unor intelectuali și scriitori ostili noii puteri, campanie de o violență verbală fără precedent; am văzut amenințări cu intervenția în stradă în favoarea Puterii a unui veritabil „Freikorps“ fascistoid de ofițeri în retragere. Iar atunci când, în pofida unor fraude fără precedent chiar și în România, referendumul de destituire a eșuat din cauza boicotului opoziției și a oamenilor cu discernământ, am văzut cum Puterea a încercat să-i preseze pe judecătorii Curții Constituționale și apoi, sub anumite pretexte complet șubrede, să caute să modifice retroactiv regulile referendumului, combinând diverse sisteme de eliminare a milioane de electori din străinătate și din țară de pe listele electorale pe care tot ei le validaseră abia cu câteva săptămâni înainte. Batjocorind nu numai orice lege, dar și orice inteligență, am văzut apoi cum Puterea a continuat să tergiverseze aplicarea deciziei Curții Constituționale de repunere în drepturi a președintelui suspendat abuziv, cum prim-ministrul și președintele în exercițiu, acompaniați de un cor de politicieni și de pseudo-analiști politici, au insistat mai departe cu declarații că decizia Curții e nu numai nedreaptă, dar și ilegală, fiindcă nu are sprijinul „poporului“, și că numai așa-zisul statut impus României de „colonie“ a Occidentului îi obligă să o admită în fapt, refuzând-o însă în drept...

Da, le-am văzut pe acestea – lucruri despre care uitasem că pot exista până și la noi, desigur la un colț de Europă și totuși în Europa, și chiar la centrul politicii interne și nu în

cine știe ce zonă periferică a unor extremiști –, dar am văzut și șovinism, răstire îngâmfată la adresa unor înalți demnitari politici europeni și americani, redeșteptarea brutală a mitologiei autarhice a naționalismului, însoțită de denunțarea „imperialismului” occidental; am văzut devenind membru al guvernului chiar și un ministru negator al Holocaustului. Am asistat și la campania de denigrare prin televiziuni a politicianilor din opoziție și a acelor oameni politici sau intelectuali independenți care au atras atenția forurilor internaționale asupra evenimentelor în desfășurare, am auzit, necrezându-ne urechilor, calificarea repetată a celor mai competenți și mai onești dintre ei drept „nebuni”, „isterici” sau „trădători de țară”. Și, cu indignare, am văzut de asemenea mai mulți scriitori, artiști, universitari scriind forurilor internaționale și puterilor occidentale și cerându-le cu nerușinare să accepte și să legitimeze tirania majorității renăscută și dirijată de un prim-ministru printre altele plagiator dovedit al tezei sale de doctorat...

Dar poate lucrul cel mai înspăimântător în felul lui pe care l-am văzut atunci a fost uluirea, surpriza fără margini a democrațiilor, a liberalilor autentici, a jurnaliștilor responsabili, în general a numeroși oameni rezonabili și de bună-credință, uluirea că asemenea lucruri se mai pot întâmpla în locul și momentul respective: cuvinte precum „halucinant”, „de neconceput”, „de negândit”, „inimaginabil”, „incalificabil” au fost rostite cu mare frecvență în acea vară în public sau în privat. Tot auzindu-le, ne-am reamintit însă că asemenea vorbe exprimând altfel de uimiri și de surprize dezagreabile s-au spus și în alte locuri, în multe alte circumstanțe vechi și noi, desigur unele mult mai grave și mai tragice. Dar timpul și locul importă mai puțin și, într-un anume sens, chiar nivelul de gravitate nu e esențial aici, cât este sentimentul apăsător pe care îl avem atunci când se pare că certitudinile senine și calme se năruie brusc. Și astfel, încercând pe cât posibil să înțelegem sensul și originea acestor surprize oribile, am început să

medităm la ceea ce suntem ispitiți să numim aici *pernicioasele iluzii ale libertății*, înscrise adânc în cultura occidentală și exprimate în numeroase teologii tradiționale sau seculare și filozofii, dar și în foarte multe dintre așteptările noastre comune, de fiecare zi.

Iată, mai jos, consemnarea câtorva dintre aceste meditații. Ea nu-și propune să fie mai mult decât expresia unor emoții și reflecții disparate și amestecate, fără pretenția unui studiu sistematic și științific. De aceea, în particular, nu ne-am ferit să ne folosim adesea și de „mărturii“ literare, acolo unde istoricul sau savantul ar fi cerut, poate, altfel de dovezi. Nu putem apela decât la indulgența cititorului, trimițându-l la acest text, pe drept celebru:

Opera literară e mai filozofică și mai elevată decât istoria; căci prima descrie mai curând generalul, în timp ce istoria descrie individualul. (Aristotel, *Poetica*, 9, 1451b)

LIBERTATEA

1. Diavolul la matineu

Curând după ce-i dădu afară din Paradis pe om și pe femeia lui, ba îi mai și blestemă să aibă numai necazuri unul de pe seama altuia, se zice că Dumnezeu fu cuprins de părere de rău. „M-am pripit, își spuse cu căință Atotputernicul. De fapt, ăștia doi sunt copiii mei și ar fi trebuit să am mai multă răbdare cu ei. Sunt soi bun și fata, și băiatul, că doar eu i-am făcut, da' cu anturajul rău al șarpelui, la ce puteai să te aștepți din parte-le? Acuma, să văd cum aș putea să le fac viața ceva mai ușoară și mai plăcută... Hmm, nu prea știu cum...”

Și, fiind în pană de idei, Cel Veșnic se adresă îngerilor:

— Ei, voi, băieți, ia nu mai cântați atâta și ziceți-mi ce să fac, pentru ca omului să-i fie un pic mai bine?

Îngerii nu păreau nici ei prea dumiriți. Totuși, după ce își râcăiră un pic a inspirație aureolele de raze, unii propuseră să i se mai dea omului una sau două perechi de picioare peste câte avea, ca să alerge foarte sprinten acolo unde ar pofti; alții – să i se dea încă un ochi, neapărat la spate, în ceafă, ca să vadă orice primejdie, chiar venită dinapoi; alții – să aibă câte șaiszeci și unu de degete la fiecare mână, ca să fie mai îndemânatic; în general propunerile luară acest aspect. Dar Preaînaltul se opuse:

— Vor învăța și singuri și fără toate astea să alerge repede ca vântul, să vadă totul chiar la mare distanță și în toate direcțiile, iar îndemânarea lor nu va cunoaște limite. Ce spuneți voi sunt neghiobii, așa că nu știu de ce vă mai țin în Cer pe casă și masă!

— Doamne, ascultă și propunerea mea proastă! răsună o voce dogită din fundul grădinii.

— A, Satano, tu ești? Ai și tu idei?! (Hotărât, ăstuia i s-a schimbat vocea și nu mai e bun de cor printre îngerașii mei! își spuse în gând Atotștiutorul. Am să-l trimit jos... la dracu-n praznic!)

— Dă-le, Doamne, visele frumoase...

— Păi le-am dat deja! Doar n-or fi având coșmaruri chiar în fiecare noapte visându-te pe tine!

— Nu, Doamne, nu despre visele de noapte vorbesc; alea nu servesc la mare lucru, căci se șterg odată cu dimineața. Ci dă-le acum oamenilor să viseze cu ochii larg deschiși vise de zi – cât mai multe! Astea nu pier decât anevoie, căci nu le pot împrăștiia razele soarelui; astfel viața li se va părea mai frumoasă, primejdiile mai îndepărtate și mai mici și răul mai decolorat... și așa vor fi fericiți... un timp măcar!

Atotmilostivul căzu pe gânduri câteva momente:

— Mda, recunosc, asta e o idee ceva mai deșteaptă decât aia cu ochiul înfipt în ceafă sau mâna cu șaizeci și unu de degete, deși vine de la slutul ăsta... mormăi El. Știi eu? Fie.

Și se făcu așa, iar oamenii începură să vizeze frumos cu ochii deschiși, ziua în amiaza mare... și se grăbiră să aducă osanale Domnului, binecuvântat fie Numele Lui în veci.

Doar că, în entuziasmul lor, ei uitară să vadă că pe dosul tuturor acelor vise fermecătoare, care rulează gratis pentru ei, matineu de matineu, stătea scris mărunț-mărunț (cum e scris numele ingredientelor cancerigene de pe ambalajele cu bomboane): „scenariul și regia – Dumnezeu; după o idee a Diavolului“...

2. Miracolul

Atunci când – nu prea des, recunosc – mi se întâmplă să mă deștept puțin și unele dintre visele-de-zi să se destrame, ceea ce nu încetează a mă surprinde este fapătura *excepțională*

a libertății, atâta cât există, unde există și când există. Totodată, invers de cum mi se părea pe când visam cu ochii deschiși, acum servitutea, întrupată în conformism, servilism, resentiment, autoamăgire, etnocentrism, tirania ideilor fixe mi se înfățișează drept *regulă* și fiind în ordinea normalității omului; în schimb, mă uimește faptul că uneori, fie și anevoie, destul de rar și numai pentru un scurt răstimp, independența, toleranța, adevărul și mai ales libertatea – se întâmplă să mai și biruie. Dar, chiar și atunci, victoria ei e de scurtă durată și adesea scump plătită cu compromisuri. Într-adevăr:

În toate timpurile, au fost rari prietenii sinceri ai libertății, iar reușitele sale s-au datorat celor marginalizați, ce au avut câștig de cauză datorită faptului că s-au asociat cu alții. Iar această asociere, idee care e întotdeauna periculoasă, a fost deseori dezastruoasă... (Lord Acton, *Despre libertate*, Institutul European, Iași, 2000, p. 48)

Așadar, în stare de nevisare cu ochii deschiși, chiar și cel mai modest câștig al spiritului liber mi se pare acum improbabil, paradoxal, reversibil și pervertibil. Și atunci vine întrebarea decisivă: *cum e totuși cu puțință ca un om să fie liber?* În termeni metafizici, aş spune că pentru omul cu adevărat treaz nu *unde malum* (de unde vine răul?) e întrebarea reală, ci *unde bonum*. (Asta, bineînțeles, dacă considerăm că libertatea e un bine, ceea ce nu se înțelege neapărat de la sine.)

Într-adevăr, să-ți iubești și servești penanții, familia, neamul propriu, partidul tău, echipa ta de fotbal e o dovadă de ascultare maximă a ordinii firii și e la îndemâna oricărui imbecil. În consecință, cel care predică necesitatea apărării altarelor domestice împotriva veneticilor se face imediat, oriunde și fără dificultăți ascultat cu plăcere și aplaudat. Să convingi pe cineva că propriul lui zeu e cel mai puternic, cerul patriei sale cel mai albastru, fetele din cantonul său cele mai frumoase, copiii lui cei mai dotați din Univers e totuna cu a lopăta entuziasmat în direcția curentului și cu un vânt bun în spate. Iar

unii, culmea, se mai și grozăvesc cu viteza pe care au dobândit-o, slujind conștiincios curenții, curențele și vânturile! Socrate observa că a-i vorbi de bine pe atenieni înaintea atenienilor și pe spartani înaintea spartanilor nu cere decât abilitățile unui orator mediocru, deși publicul, în entuziasmul său, se simte pe dată transportat în Insulele Fericirilor, oricât de mari și gogonate ar fi minciunile care i s-ar debita. Problema grea, aproape insolubilă, observa el, este însă să-ți iei libertatea și curajul să-i lauzi pe spartani înaintea atenienilor, sau invers, și să scapi cu viață, ba chiar să găsești în public și doi-trei inși care să-ți dea ascultare.

De asemenea, și a-i urî sau a-i disprețui pe străini, pe cei diferiți, a-i considera suboameni pe cei ce nu-s din clasa, neamul și rasa ta, a dori să-i lovești, să-i înjosești, ba chiar să-i strivești ca pe viermi sau să-i cureți ca pe un putregai e comun tuturor neamurilor, fiind în ordinea naturii și constituind o lege universală a umanității. Nu pretinde nici măcar un coeficient de inteligență major, școlaritate încheiată și aptitudini de olimpiadă. Constituie însă dovezi de slugărnice, obediență și conformism. De ura pentru celălalt sunt capabili – vorba lui Isus – „și păgânii“. Iar „păgâni“ (sau slugi ale instinctelor) tindem fără zbatere, coborând panta lină a dragii naturi, să fim cu toții, indiferent de confesiune, etnie și educație.

Când unul iese din rând, plesnește-! – iată deci porunca firii, și orice căprar e bun la așa ceva. Când Gărzile Roșii ale lui Mao, dezlănțuite, taie degetele pianiştilor, când fasciștii iau cu asalt parlamente și trag cu mitralierele în inamicii politici, ei procedează ca orice haită de prădători care își sfășie adversarul, fiindcă așa i-a lăsat Dumnezeu. Iar unele victime se mai și lamentează: „nu ne-am putut imagina că Hitler, că Stalin, că Mao, că Ratko Mladici, că Osama bin Laden ar fi putut face ceea ce au făcut!“ Adică, oameni buni, nu v-ați imaginat că există prădătoare și că ele sfășie? Oare v-ați așteptat ca ele să pască? Minunea e că planele obțin și ele, fie și arareori, bi-

ruința lor asupra prădătoarelor. De așa ceva ar fi trebuit să fiți surprinși! Dreyfus închis pe viață în Insula Diavolului – firesc. Dreyfus achitat după un lung și mare scandal – paradox mai grozav nu se poate imagina. Mirați-vă, așadar, prieteni, când cineva, precum autorul *Deuteronomului*, cere ca străinii – „minoritarii“, am spune azi – să fie nu doar cruțați, dar și bine tratați. Mirați-vă și mai mult când el are pretenția perfect exotică, atunci când se odihnește stăpânul – în fiecare a șaptea zi –, „ca să răsuflă și sluga, și străinul, și boul, și asinul, și măgarul“. Auziți minune, să răsuflă până și „boul, asinul și măgarul“, de parcă mare scofală ar fi răsuflatul de bou și de măgar! Nu întâmplător, pentru unul ca Seneca – mare filozof, nu fitecine – cerința asta exotică era explicabilă numai prin lenea insurmontabilă a „rasei blestemată“ (*sceleratissima gens*) a evreilor! Și totuși, uneori, asemenea ideii nenaturale, sfidătoare chiar, au prins, s-au răspândit întru câțva, dar cu cât chin, cât de rar s-a întâmplat aceasta, câtă osteneală și jertfe s-au făcut, și cât de lesne a fost să fie prăpădite și mai ales pervertite, transformate în contrariul lor – în constrângere și conformism!

Și toate astea se petrec fiindcă tribalismul, slugărnicia, conformismul, resentimentul etc. au de partea lor îmbrățișarea generoasă a mamei-natură, căldura instinctuală a devenirii fi-rești; de aceea sunt nu numai previzibile, dar și probabile. Opusele lor – libertatea, curajul, singularizarea, generozitatea, toleranța, rațiunea –, dimpotrivă, fiind de fapt străine firii noastre adânci, formează marea excepție, iar a le trata drept inevitabile istoricește, când sunt la distanță, și ireversibile și de la sine înțelese, când sunt prezente, reprezintă o eroare fatală pentru aceia care le iubesc. Căci avem de muncit mult mai din greu pentru a ne lua la trântă cu natura noastră decât a luptat Heracle în toate cele ale sale 12 munci!¹

---

1. Mi se poate obiecta că noțiunea de „natură“ e foarte imprecisă și relativă: ce e considerat natural într-o epocă e tratat drept artificial

Cuprins

Preliminarii	7
LIBERTATEA	
1. Diavolul la matineu	11
2. Miracolul	12
3. Libertatea – scopul omenirii?	16
4. Gâștele Capitoliului	24
5. Cum va fi viitorul	26
6. Biciul lui Xerxes	28
7. „Vrem să fim și noi ca toate popoarele!“	37
8. Libertățile lui Oedip	40
9. Înțelepciunea lumii	43
EGALITATEA	
10. Papa și orfanul	46
11. Robinson și papagalul vorbitor	47
12. Stăpânul și sclavii cei răi	48
13. Asimetria între egalitate și libertate	52
14. Eroul și monstrul	58
15. Doamna de Bargeton	64
16. Comunismul	70
17. Diavolul și conjurația mediocrilor	78
18. Este socialismul anti-natural?	82
19. Viermele cel mare	87

LEGEA

20. „Omul de la țară“	92
21. Legea-casă	93
22. Filozoful idealist	96
23. Legea-scut	100
24. Prosopopeea legii	104
25. Separarea	105
26. Interpretarea	110
27. Exemple	111
28. Trei atitudini	117
29. Miracol <i>versus</i> miracol	122

CREDINȚA (dialog aporetic)

30. Știință și religie	126
31. Cele două sensuri ale termenului „credință“	132
32. Valorile și credința	137

LUMEA

33. Omul și rinocerul	141
34. Supa și acvariul	145
35. Succesele libertății	150
36. Perspectiva libertății în lume	152
37. De ce nu a fost prezisă căderea comunismului?	160
38. Lista lui Sandberg	169
39. Dilema	173
40. Noi, copiii mofturoși	178
41. Media	185
42. Cercul vicios al <i>shopping</i> -ului	191
43. Leviatan și Moloh	196

ȚARA

44. România neo-feudală	204
45. Neo-feudalismul	207
46. Stânga și dreapta	210
47. Libertatea uitată	220

RAȚIUNEA

48. Libertatea morală	225
49. Locul libertății în existență	229
50. Liberul-arbitru și Dumnezeu	232
51. Preștiința divină	235
52. Omul nu-i măgar	238
53. „Un băiețel cât un degețel“	240
54. „Ființa rațională în genere“ și „houyhnhnm“	246
55. Experiența olfactivă	251
56. Miimea de libertate	254